

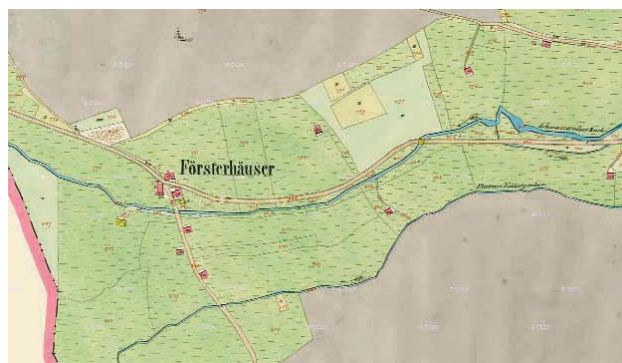
Shrnutí problematiky průzkumu montánní krajiny Krušnohoří

Tomáš KAREL – Alžběta KRATOCHVÍLOVÁ – Ondřej MALINA

ANOTACE: *Nominační proces Montanregionu Erzgebirge/Krušnohoří do UNESCO vyvolal potřebu detailnějšího památkového průzkumu v oblasti. V rámci dosavadních oborových zkušeností se jednalo o komplex činností, které dosud nebyly pro takto rozsáhlá území prováděny. Bylo přitom sice možné navázat na řadu dosavadních zkušeností s plošným památkovým průzkumem historických sídel i historické kulturní krajiny, ovšem specifika krušnohorské oblasti vyžadují využití dalších průzkumných metod. Čitelnost historického vývoje daného území totiž zásadně ovlivňuje dramatické utváření krajinného reliéfu způsobené nejen přírodními horskými podmínkami a vlastní montánní činností, ale také celou řadou postmontánních aktivit včetně aplanací pro hospodářské využití a demonstračních akcí ve vysídleném pohraničním prostoru. Předmětem tohoto příspěvku je stručné shrnutí dané problematiky s pokusem akcentovat určité jevy mající obecnější platnost.*

1

2

Úvodem k hornické kulturní krajině

Soustavnější zájem o hornickou kulturní krajinu v Krušnohoří je spjat s nominačním procesem Montanregionu Erzgebirge/Krušnohoří do UNESCO a počítá se tedy zhruba od roku 1998, kdy byla tato nominace na návrh Saského státního ministerstva pro vědu a umění zařazena na indikativní seznam Spolkové republiky Německo. K intenzivnější mezinárodní spolupráci, vytipování objektů a hodnocení území však došlo až mnohem později, teprve v roce 2009 byla ustanovena tzv. pracovní skupina.¹ Na základě potřeb definovaných nominačním procesem bylo ve vytipovaných územích provedeno dle zpracovaných vyhledávacích studií vyhodnocení potenciálu památkových hodnot.² Tyto památkové hodnoty, převážně montánního charakteru, bylo nutné dále podrobněji identifikovat a bylo též třeba prostorově vymezit hodnotné části území s jejich výraznou koncentrací. Za tímto účelem bylo vyčleněno dílčí samostatné téma v rámci výzkumných úkolů NPÚ.³ Území s výrazným památkovým potenciálem byla vytipována k návrhu na památkové zóny. Čtyři zástupci tzv. hornických

kulturních krajin, a sice Jáchymov, Krupka, oblast Abertamy – Boží Dar – Horní Blatná a Háj – Kovářská – Mědník tento statut územní památkové ochrany, vázaný na obecné podmínky zakotvené ve vyhlášce, získaly.⁴ Jako předměty památkové ochrany jsou zde obecně definovány relikty montánní krajiny dokládající způsob těžby a zpracování rud, a to v území s mimořádnou koncentrací pozůstatků po montánní činnosti, jimiž jsou stará důlní díla s jejich technickými a technologickými zařízeními doprovázená nadzemními stavbami, architektura vzniklá v důsledku montánní činnosti, propadliny, pinky, vodní příkopy a sepy a související sídla.⁵

Průzkum památkového potenciálu bylo tedy nutné realizovat na poměrně rozsáhlém území, které obsahovalo jak urbanistické celky, tak volnou krajinu. Dosud není k dispozici standardizovaná metodika průzkumu montánní krajiny, respektive povrchových ani podpovrchových pozůstatků historických montánních činností.⁶ Vzhledem k tomu bylo nutné na jedné straně vycházet z dosavadní praxe plošných památkových průzkumů (nedestruktivní archeologické

Obr. 1. Stříbrná v okrese Sokolov, zástavba na 1. vojenském, tzv. josefském mapování (mapováno 1764–1768, rektifikace 1780–1783). Převzato z: <http://oldmaps.geolab.cz/>, vyhledáno 6. 10. 2016.

Obr. 2. Zaniklá zástavba při Blatenském příkopu u Božího Daru na císařském otisku mapy stabilního katastru (mapováno 1842). Převzato z: <http://archivnimapy.cuzk.cz/>, vyhledáno 6. 10. 2016.

průzkumy, inventarizace průmyslových objektů a prvků v památkách zahradního umění apod.) a na straně druhé zahrnout do spektra sledovaných jevů ty, které nejsou v již standardizovaných postupech specializovaných průzkumů obsaženy.⁷

V rámci výzkumného úkolu byly definovány dvě formy výstupů. V prvé řadě se jednalo o vytipování objektů pro zpracování návrhů na prohlášení za kulturní památky. Tyto objekty měly tvořit základní komponenty definující i odůvodňující rozsahy návrhů na vyhlášení plošné památkové chráněných území.⁸ Ve výsledku se podařilo za kulturní památky prohlásit asi dvacet objektů a souborů, u dalších řízení ještě probíhá. Při

3

4

5

Obr. 3. Hřebečná, příklad historické zástavby, přízemní krušnohorská chalupa. Foto: Alžběta Kratochvílová, 2005.

Obr. 4. Bublava, příklad typické zástavby. Foto: Alžběta Kratochvílová, 2016.

Obr. 5. Boží Dar, typická zástavba. Foto: Alžběta Kratochvílová, 2016.

zpracovávání návrhů na prohlášení jsme však narázeli na některé podstatné limity. Prvním byl samotný proces prohlášení za kulturní památku, tedy jeho legislativní i odborná složka. Problémy byly a jsou především v vymezení rozsahu objektu a jasnou prostorovou identifikací nadzemních a podzemních částí. Dále se problémy vyskytly s terminologií, vlastnickými vztahy a v neposlední řadě také uchovatelností památkových hodnot jednotlivých objektů. Výsledek legislativního procesu byl dále ovlivněn řadou dalších okolností, které v některých případech nebyly v souladu s objektivně zjištěnými hodnotami památkového potenciálu a zároveň musely splnit požadavky dané účelem nominace dokumentace pro UNESCO. Z časových důvodů nebylo možné v rámci této první etapy průzkumu sledovat všechny podstatné složky vývoje území, jako je sídelně-historický vývoj, překryvy exploatace surovin, podoby osídlení a související jevy, které vedle vlastní montánní činnosti také zanechávaly stopy v krajině a jsou dodnes z větší či menší části patrné.

Druhá etapa formou svých výstupů sledovala širší souvislosti čitelného historického vývoje území a jejím cílem bylo poskytnout komplexní plošný obraz památkových hodnot v prostředí vymezeném hranicemi navržených a posléze vyhlášených památkových zón, zejména oblasti Abertamy – Horní Blatná – Boží Dar a Jáchymova. Průzkum v této vyšší podrobnosti pomohl ověřit zvolené postupy a vzhledem k rozsáhlosti zahrnutého území se stal unikátním projektem, jehož hlavní výstupy mají podobu mapové zpracovaného atlasu území.⁹

Specifika historického vývoje Krušnohoří

Pro správné uchopení celé problematiky je třeba poznat a shrnout specifika historického vývoje této oblasti a shromáždit dostupné podklady využitě v rámci průzkumů. V zásadě do-

sud bylo možné vycházet pouze z dílčích materiálů, navíc značně roztržštěných z hlediska tématu i územního rozsahu, kterému se věnují. Dosavadní bádání bylo především zaměřeno na jednotlivé aspekty vývoje hornictví v dané oblasti po stránce historické a na dějiny montánních technologií. Pozornost byla věnována také různým dílčím aspektům osídlení, etnografie atd. Jen velmi omezeně došlo k detailnějšímu zpracování montánní topografie, která je ovšem pro sledované téma zásadní. Největší pozornost badatelů na sebe pochopitelně vázala nejvýznamnější báňská města oblasti Jáchymov, Krupka a Horní Blatná.¹⁰

Z hlediska vývoje osídlení je podstatné poznání počátků procesu kolonizace. Dosud není zásadních pochyb o tom, že významným impulsem byl rozvoj těžby na saské straně Krušnohoří.¹¹ Spolehlivých dokladů tohoto procesu je ale dosud velmi málo. Mají však nebo by mohly mít významný vliv na hodnocení montánního reliéfu. Velmi nejasná je také geneze rozptýleného a pro Krušné hory charakteristického osídlení ve vrcholových partiích. Obecně se zřejmě jedná o důsledek enormního nárůstu těžebních aktivit během 16. století. Územní změny po šmalkaldské válce zřejmě neměly na osídlení a těžební činnost určující vliv, naopak demograficky významné byly důsledky vyčerpání řady ložisek, ale také například projevy protireformace v 17. století. Teprve pro následující etapu osídlení máme k dispozici relevantní plošné údaje, reprezentované nejpráhledněji 1. vojenským mapováním. V souvislosti s útlumem těžby v 18. a první polovině 19. století se v Krušných horách začíná rozvíjet tradiční řemeslná výroba, která značně proměnila zaměstnanou strukturu obyvatelstva a byla také předpokladem následného průmyslového rozvoje. V této době také dochází ke stabilizaci osídlení a postupnému demografickému růstu. Tento přechod je mimořádně zajímavým kulturně-sociálním jevem. Na přelomu 19. a 20. století se již plně prosazuje rozvíjející se průmyslová výroba navazující na starší střediska situovaná podél hlavních vodních toků. Rozsah osídlení dosahuje svého historického maxima, které díky vysokému podílu rozptýlené zástavby získává téměř plošný charakter. Z hle-

diska moderních montánních aktivit nebyly bez významu četné těžební pokusy iniciované německou říší. Odsun německy hovořícího obyvatelstva po 2. světové válce znamenal pro celé Krušnohoří zásadní zlom. Následný státem řízený osídlovací proces zdaleka nedosáhl předválečné úrovně, což vedlo k vylidnění horských oblastí a podstatnému úbytku nebo úplnému zániku zástavby většiny obcí. Tento zpočátku spíše živelný proces byl následně dovršen působením státních opatření k zajištění a ostraze hranic, do nichž patřily také řízené demolice akce.¹² Nelze také pominout proměny některých sídel související s těžbou uranu. V posledních desetiletích je významným faktorem ovlivňujícím osídlení rekreační funkce objektů, která vede k rozšiřování zástavby často na místech zaniklých budov.

Hodnoty montánní krajiny

Z výše uvedeného vyplývá, že převážná část zejména vrcholových partií Krušných hor se v průběhu relativně krátké doby proměnila z poměrně hustě obydlené oblasti na řídké osídlené území převážně přírodního charakteru. Toto přírodní prostředí je výrazně formováno lidskou činností, ovšem na rozdíl od většiny v Česku běžných složek krajinného rázu se nejedná o činnosti směřující k cílené proměně krajiny v rámci hospodářských procesů, ale o reliktní, tedy zánikové terénní i prostorové projevy, mající svůj původ především v montánních činnostech, ale zdaleka ne pouze v nich. Na takto strukturovaný krajinný ráz a terénní jevy s ním spojené se průzkumy soustředily především. Zásadní složkou krajinného rázu je montánní reliéf, který je v obecné rovině dlouhodobě předmětem odborné pozornosti.¹³ Na podobě tohoto reliéfu se vedle projevů vyvolaných podpovrchovou hornickou činností odrazily související funkční i prostorové doprovodné hornické činnosti realizované na povrchu. Do této kategorie můžeme zařadit jak vlastní prospekci a těžbu, tak i související doprovodné jevy mající vazbu na komunikace, vodní hospodářství a zpracovatelské provozy. Velmi významné jsou dále pozůstatky etapy postmontánních aktivit, jako jsou doklady aplanace a jiného (druhotné-

6

7

ho) využití pozemků (např. rozdělování/slučování, úpravy po zemědělské či lesní činnosti atd.) a v neposlední řadě také terénní reliktů sídel a osídlení obecně, které jsou s ohledem na dramatický úbytek zástavby dochovány ve velkém počtu. Základní sledovanou oblast tak tvoří pozůstatky montánních objektů a dále reliktů, které lze s tímto druhem aktivit s jistotou nebo alespoň s jistou pravděpodobností spojit.

Při analýze a interpretaci pozorování montánního reliéfu následují tři pracovní etapy, které se mohou časově prolínat. V první řadě je obvykle přínosné ověřit rozsah objektů již známých, respektive doplnit znalost jejich dosud neznámých částí, a to formou terénního průzkumu nebo dalšími, dále uvedenými metodami. Detekce neznámých objektů spočívá přednostně ve zjištění lokalit v terénu rozeznatelných, ale dosud nedokumentovaných. Druhou možností komplexního doplnění terénních informací je evidence drobných nebo prostorově velmi rozptýlených terénních jevů, které jsou rozeznatelné nebo definovatelné pouze na datech LLS. Typickým příkladem může být sledování pinkových tahů nebo širšího zázemí důlních areálů, jejichž kontext bývá zejména v lesním prostředí mnohdy obtížně čitelný. Základním krokem ve všech třech situacích je pořízení dat LLS od Českého úřadu zeměměřického a katastrálního (ČÚZK) Praha. Používaná data po robustní filtraci jsou dostupná pro celé území ČR, takže metodika jejich implementace do postupů památkové péče je plně využitelná kdekoli v ČR – v současnosti je testována, respektive využívána i při studiu komponovaných krajín a památek zahradního umění.¹⁴ A konečně třetí důležitou součástí je také práce s historickými mapovými podklady. Georeferencované mapy stabilního katastru nebo historické báňské mapy výrazně zlepšují možnosti interpretace terénního reliéfu. Podle možnosti jsou využívány i běžně dostupné publikované písemné prameny nebo archivní zdroje. Detailní analýzy archivních pramenů jsou však časově velmi náročné, proto byly při řešení úkolu využity pouze výběrově v rámci hornoblatenského revíru. Jedním z cílů referovaného po-

stupu je však vytvoření univerzálnějšího poznávacího základu, na který mohou detailní analýzy archivních fondů dobře navázat, například díky lokalizaci historických důlních děl. Dílčím cílem je i identifikace, dokumentace a evidence prací, které odpovídají začátkům hornické činnosti. Hornické areály jen z jedné fáze těžby, nepřevrstvené mladší činností, představují nejcenější části hornické krajiny s největší vypovídací hodnotou a referovaná metoda má jejich nalezení jako jeden z hlavních cílů.¹⁵

Složení montánní krajiny a její hodnotitelné prvky

Montánní krajina se z hlediska původu, respektive účelu skládá z několika typů pozůstatků – jde o obecně povrchové jevy, historické podzemí, stavební objekty a krajinné prvky.

První typ pozůstatků zahrnuje celou řadu prvků povrchových jevů. V první řadě sem lze zařadit více či méně rozlišitelné *relikty prospekce* nebo *těžby* – počínaje samotnými doly a rozsáhlými pinkami přes velké solitérní odvaly až po odvalové a pinkové tahy a jejich typické liniové uspořádání. Patří sem i menší objekty různého účelu – pracovní terénní zářezy, plošiny, zaniklé lomy nebo doklady těžby rašeliny. V řadě případů je velice obtížná interpretace zjištěných terénních reliktů, zejména ve všech atypických jevech. Svoji roli zde samozřejmě hrají průvodní přírodní procesy, navázané na primárně antropogenní činnosti – typickým příkladem jsou propady, dosahující právě ve sledované oblasti i zcela mimořádných rozměrů. Obtížná čitelnost je dána jak častými překryvy montánních aktivit (superpozice nálezových situací), tak i nestandardizovaným projevem prospekčních prací v reakci na konkrétní terénní podmínky.¹⁶ Velmi zajímavé je v tomto kontextu určení primárních prospekčních prací, které může zahrnovat i starší časové horizonty. Tyto plochy bývají nejlépe dochovány ve výraznější svažitých polohách, pochopitelně pouze tam, kde nedošlo k jejich převrstvení vlastní těžbou, jako v případě některých poloh v okolí Jáchymova. Pro definování časových etap montánních prací se ukazuje jako poměrně účinná

Obr. 6. Jáchymov v roce 1927; fotografie dokládající mnohem řidší zalesnění extravilánu. Dobová pohlednice, soukromá sbírka.

Obr. 7. Jáchymov, současný pohled na jeho krajinné zázemí. Foto: Petr Lněnička, 2014.

i tradiční archeologická metoda mikrosondáží, pochopitelně efektivnější v kombinaci s detektorovým průzkumem.

Do povrchových jevů spadají také součástí *vodního hospodářství*. Jejich základní interpretace bývá poměrně spolehlivá. Tyto jevy však zároveň ukazují značnou variabilitu v dochování a různou míru čitelnosti v jednotlivých historických pramenech, především mapových. Velký význam měly při těžbě surovin a jejich zpracování a vzhledem ke svému mnohdy náročnému technickému provedení byly využívány i v rámci navazujících postmontánních činností – typickým příkladem je zřizování papíren na starších vodních dílech. Ostatně právě tyto staré průmyslové konverze byly zásadním předpokladem pro fyzické uchování technických staveb. Pro extrémně zavodněné vrcholové partie hor jsou pak zajímavým prvkem příklady postmontánní zemědělské činnosti využívající často druhotnou odvodňovací funkci těchto děl.

Další významnou skupinu povrchových jevů tvoří *relikty historických cestních sítí*, které obecně a v lesním prostředí zejména vykazují značnou stabilitu v čase. Přinášejí rovněž mnohdy jedinečné informace k vývoji sídelní struktury i situování těžebních a výrobních areálů, které mohou být jinak nečitelné. Cesty provázené porosty nebo úvozovými úseky mají i nezpochybnitelnou hodnotu estetickou jako výrazný projev kulturní krajiny. Díky svažitým polohám horského prostředí jsou dochovány ve velmi početných souborech.

Také stopy, které lze ztotožnit s *rozdělením pozemků*, tedy relikty různých valů, ohrazení, příkopů či liniových snosů kamene, řadíme do povrchových jevů. Tvoří v prostředí často výrazné krajinné komponenty, jejich bližší specifikace v některých případech dobře identifikuje jak rozsahy aplanací bývalých těžebních areálů, tak

zřejmě i majetkové diferenciaci v jejich rámci. Příkladem těchto pro obraz krajiny dosti zásadních, ale dosud málo poznáných procesů může být proměna pozemkového zázemí města Jáchymova. Zdejší aplanace nefunkčních těžebních areálů byla zřejmě kontinuálním procesem, probíhající od samého počátku městské aglomerace.

Konečně poslední oblastí povrchových jevů jsou *vlastní stavby*, respektive jejich pozůstatky. Pozornost je třeba věnovat i jejich prostorovému kontextu, tj. velikosti příslušné parcely, umístění stavby vzhledem ke komunikaci nebo struktuře zástavby. Relikty staveb jsou obvykle výraznými krajinnými komponentami a představují zároveň druhou nejobtížněji definovatelnou kategorii v rámci terénní části průzkumu. Po základní rešerši historických map lze spolehlivě vyhodnotit významnou část reliktní odpovídajících v terénu zaniklým stavbám. Přesto však zůstává metodami terénního nedestruktivního průzkumu zachycena řada shodných terénních projevů. Jejich původ však může být v zásadě odlišný. Bohužel vzhledem ke známým způsobům zapojení těžké techniky do odklizení zástavby i terénních prací v lesích při úpravě pozemků a cest a hornickém průzkumu je slibný potenciál možných reliktních zástavby z „předmapového“ horizontu takto podstatně znejasněn.

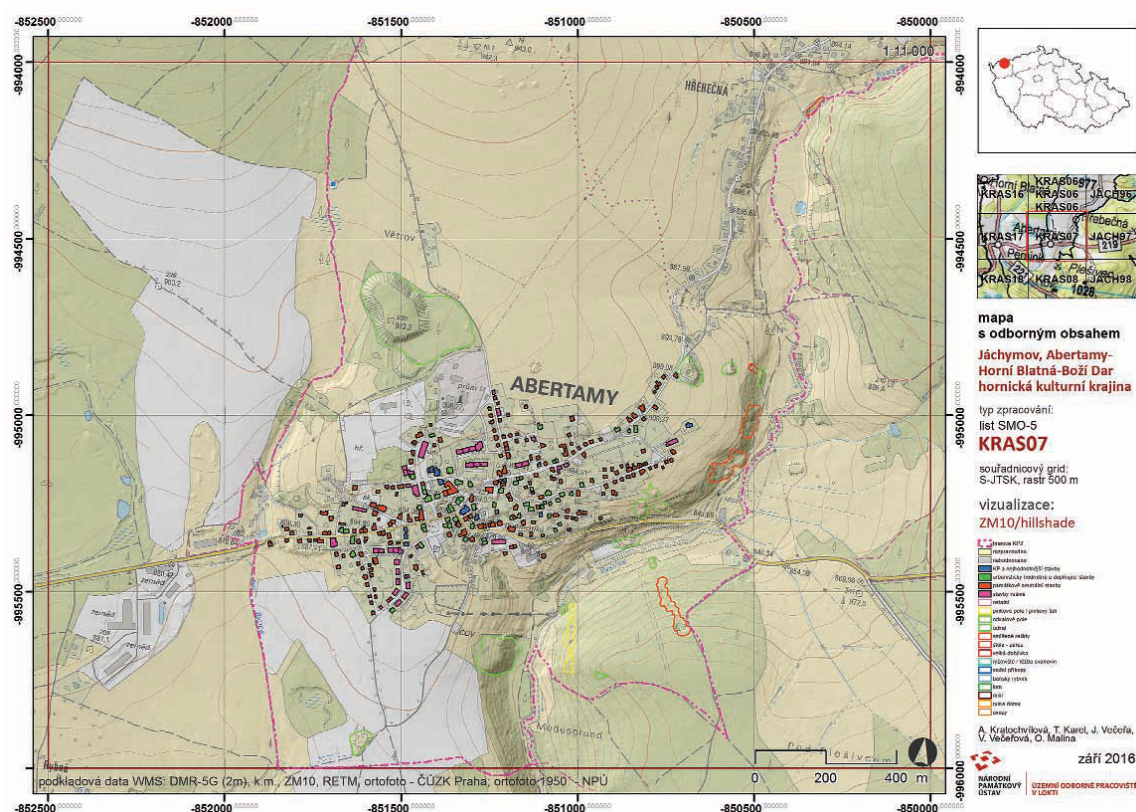
Kromě povrchových pozůstatků tvoří další, druhou složku hornické krajiny *historické podzemí*. Při jeho studiu si musíme v první řadě připustit, že je z větší části nepoznané a v plném rozsahu nepoznatelné, nemluvě o jeho přístupnosti. V řadě těchto případů můžeme konstatovat, že o něm víme, máme povědomí o jeho charakteru, ale neznáme ho v plném rozsahu. Podklady k některým podzemním částem historických dolů lze nalézt v rámci archivního průzkumu především v početných fondech horní správy, v archivu České geologické služby – Geofondu či v evidenci starých důlních děl Ministerstva životního prostředí ČR.¹⁷ V rámci konkrétní montánní topografie je důležité ztotožnění písemných pramenů s konkrétním dolem/objektem. Evidence se sice stále doplňuje, je ale zřejmé, že v řadě případů nebude ani v budoucnu možné toto ztotožnění provést. Kromě problematického prostorového vymezení podzemí způsobuje tato kategorie problémy také z hlediska definice památkových hodnot. V zásadě jsou nejlépe uchopitelná ústí štol, větrací komíny, případně další prvky, které mají přímý kontakt s povrchem. Vzhledem k velmi častým druhotným přeražením spojeným s periodicky se opakujícími snahami o obnovení těžby, případně moderními zásahy vázanými například na uranový průzkum, obsahují doly často velmi nesooudné části, jejichž vymezení s ohledem na nejstarší horizonty těžby bývá mnohdy velmi obtížné až nemožné.¹⁸ Z výše uvedených důvodů

nebyl, ani nemohl být průzkum historického podzemí v reprezentativní míře předmětem daného výzkumného úkolu. Výjimku představují ty části historických důlních děl, které jsou zpřístupňovány v rámci nových turistických cílů, případně jsou stále využívány jako specifické důlní prostory. V Krušnohoří máme oba příklady obsaženy,¹⁹ zde je pochopitelně možné, respektive v návaznosti na památkovou ochranu i nutné vyhodnotit památkový potenciál takto přístupných prostor.²⁰

Třetí sledovanou složkou hornické krajiny jsou pak *stavební objekty*, tedy průmyslové a obytné budovy a drobná architektura. V kontextu předmětu ochrany hornické kulturní krajiny jsou přednostně evidovány objekty, které souvisí s montánním charakterem území. Paradoxem je, že historické průmyslové areály mající svůj původ v době těžby surovin a jejich primárního zpracování na sledovaném území de facto téměř neexistují. Příčin je celá řada; ty historicky nejstarší, využívané zřejmě v některých případech ještě v poslední fázi historických těžebních aktivit na přelomu 19. a 20. století, zanikly postupně z důvodů jejich transformace na jiné průmyslové areály či při modernizaci zpracovatelských postupů (např. důl Svornost v Jáchymově) v souvislosti s těžbou uranu. V existujících průmyslových areálech zůstala zachována jen velmi malá část zástavby z doby výrazně mladší, tedy z poloviny 19. století až první poloviny 20. století (např. vápenka v Háji u Loučného nebo železářská huť v Kovářské). Pro starší objekty existuje pouze několik vzácných výjimek v Jáchymově a Horní Blatné. Charakteristické je, že se jedná o objekty navázané od počátku i v kontextu mladších transformačních procesů na vodní provozy.²¹ Nejzásadnějším faktorem ovlivňujícím stav zachování byly zejména likvidace v rámci celého pohraničního území, což je situace zásadně odlišná oproti saské straně Krušných hor, kde lze dodnes najít řadu průmyslových staveb využitelných jako srovnávací materiál. Principy likvidace zástavby byly v zásadě založeny na víceméně plošném odstranění rozvolněné zástavby, relativně nejlépe proto měla šanci přežít a také přežila zástavba ve větších sídlech. Součástí této složky je i historická zástavba jako taková, tedy obytné budovy vznikající ve vazbě na proměnlivé pracovní příležitosti, odvíjející se primárně od zpracování a těžby surovin. Z hlediska přístupu památkové péče v rámci plošné památkové ochrany historických sídel představují zásadní komponenty dochovaná jádra historických měst. Základní památkové hodnocení sídel je totožné s principy uplatněnými v příslušných metodikách.²² Aplikace takto ověřených postupů památkového hodnocení ovšem naráží v případě některých částí krušnohorské zástavby na problematiku čitelnosti jejich historického kontex-

tu. Pro dochovaná historická sídla s určitou mírou autenticity není problémem uplatnit obvyklá vizuální hodnocení, to ale pouze v případě, že neprošla radikálními nekoncepčními modernizacemi, které se přitom promítly v některých lokalitách do vnějšího vzhledu zástavby téměř plošně. Běžné metody hodnocení v tomto případě nepodávají požadovanou míru informací o dochování historických konstrukcí tvořících podstatu historické zástavby. Jinými slovy – z hodnocení zpracovaného obvyklou metodou by tedy logicky vyšlo, že objekty nejsou hodnotné, respektive že nejsou víceméně hodnotná celá sídla těmito modernizovanými objekty tvořená, která si ovšem ve skutečnosti do velké míry historickou stopu uchovávají. Výrazným příkladem tohoto jevu je Boží Dar, který v současné době leží v jádru jedné z KPZ, a má tedy dnes de facto stejnou plošnou památkovou ochranu jako renesanční Jáchymov. Specifikem na daném území jsou torza rozptýlené zástavby, přičemž historicky tato zástavba tvořila základní charakteristiku území, a pokud by byla zachována, byla by prvořadou památkovou hodnotou. Nakonec zůstalo zachováno jen několik desítek objektů, které byly ušetřeny vlny plošných demolí.²³ Při srovnání s fotodokumentací před rokem 1945 je zajímavé, že k převrstvení historické zástavby tvořené krušnohorským typem domu došlo v zásadní míře již v první polovině 20. století. Odlišnou situací lze sledovat na saské straně Krušných hor, kde je procentuálně dochováno větší množství ze staršího horizontu zástavby.²⁴ V současné době se tedy zástavba vyhraňuje ve dvou odlišných typech. Ve větších sídlech je uchována historická zástavba doplněná zástavbou z první a druhé poloviny 20. století. Zástavba drobnějších sídel, která až na vzácné výjimky pochází z první poloviny 20. století, je však zachována jen zcela výjimečně.²⁵ V případě tzv. drobných památek došlo na sledovaném území evidentně k masivnímu zániku, což je také do značné míry způsobeno plošnými demolicemi a úpravami komunikací. K nejzajímavějším dochovaným typovým a specifickým souborům patří kamené sloupové rozcestníky. Lze důvodně předpokládat rovněž existenci, respektive užívání dalších drobných solitérních prvků v krajině, především hraničních kamenů a vyznačení důlních měř. Jejich zjištění v terénu je pro starší období velmi vzácné, rozhodně však nelze tuto oblast při terénním průzkumu pominout.

Poslední, čtvrtou posuzovanou složkou hornické krajiny je přímo hodnota krajiny jako takové. Z povahy montánní krajiny, tedy krajiny primárně nijak koncepčně nearchitektonizované, formované především historickou průmyslovou činností, je zřejmé, že taková krajina nemá sledované hodnoty rozloženy rovnoměrně, ani zde nelze uplatnit obvyklá hodnotící krité-

8

ria.²⁶ Již samotné určení a vyhodnocení krajinných hodnot, respektive přírodních komponent v rámci historické montánní krajiny je velice obtížné. Ve vztahu k hlavnímu předmětu ochrany, tak jak byl popsán výše, by bylo možné danou složku nereflexovat. To by však mělo za následek de facto rezignaci na často nejvýraznější vizuálně působící část krajiny, přičemž je nutné si uvědomit, že právě specifický krajinný pokryv je přímým odrazem celé řady antropogenních jevů, tedy obvykle specifickým způsobem provází všechny výše popsané jevy. Velmi problematická je v dané souvislosti vazba na „historický“ stav, protože právě krajinný pokryv v posledním půlstoletí dosti podstatně proměnil podobu krajiny ve prospěch ať už soliterních dřevin nebo souvislých lesních porostů. Zejména v kontextu přímého zázemí historických sídel je tento jev velmi markantní a lze říci, že současný stav často výrazně posiluje estetické hodnoty kulturní krajiny jako takové.²⁷

Závěr

Z výše uvedeného přehledu tedy vyplývá, že soubory průzkumů vedoucí k identifikaci památkových hodnot v prostředí natolik specifickým, jako je montánní kulturní krajina, dochovaná již převážně v zánikových horizontech, vyžadují takový postup, který pokud možno ob-

jektivně určí především hodnoty montánního terénního reliéfu, ale také další související hodnoty, které jsou však již svým charakterem postmontánní. Hodnota montánního reliéfu je závislá především na míře jeho zachování, na typologické čitelnosti či ojedinělosti a na výpovědní hodnotě. Výpovědní hodnota je odvoditelná přímo, například z morfologie či prostorového kontextu, nebo nepřímo, například pomocí archeologických destruktivních i nedestruktivních metod. Díky celkovému přehledu o velkých prostorech je možné účinně zohlednit i ilustrativní hodnotu nebo ojedinělost různých typů hornických památek, tj. vlastnosti důležité při památkové ochraně montánních reliktů.

Zjištěné poznatky lze aplikovat například při zpracování nových návrhů na kulturní památky nebo při tvorbě lesních hospodářských plánů, kde lze hledat prostor pro ochranu terénního reliéfu i mimo rámec tradičních kulturních památek. Ze všech objektů určitého typu je tak možné vybrat ty, které jsou buď dobře zachované, nebo se vyskytují v jasně čitelném kontextu. Jde například o kombinaci ústí štoly a k ní příslušného odvalu vyrubaného materiálu, reliktů vodního zařízení a náhonu nebo o zachovalé důlní pole, kde je možné pozorovat sled mělkých a brzo opuštěných prospekčních jam v jedné linii s jámou náleznou, kde bylo obje-

Obr. 8. List mapového atlasu z Abertam – příklad dokumentace montánní krajiny a zástavby. Autor: Ondřej Malina, 2016.

né zrušení již těženo, takže ústí je lemované odvalem. Jen díky celkovému přehledu o velkých prostorech je možné účinně zohlednit ilustrativní hodnotu nebo ojedinělost různých typů hornických památek.

Prohlášením vybraných objektů za kulturní památky a vyhlášením krajinných památkových zón získalo toto území plošnou památkovou ochranu. Pro praktické uplatnění památkové péče bude do budoucna nutné zajistit takový režim, který přinese reálné možnosti efektivní a cílené ochrany památkových hodnot montánní krajiny. Jako jeho nejvhodnější forma se za stávající legislativní situace jeví vytvoření plánů ochrany pro jednotlivé památkové zóny, a to ve formě zohledňující urbanizované i neurbanizované části území a specifika daného předmětu ochrany, kterými jsou především reliktů montánních děl.

Článek vznikl v rámci výzkumného cíle Průzkumy a prezentace architektury 19. a 20. století, financovaného z institucionální podpory Ministerstva kultury dlouhodobého koncepčního rozvoje výzkumné organizace NPÚ (DKRVO).

■ Poznámky

1 Jaroslava Pokludová, Hornická kulturní krajina Krušnohoří/Montanregion Erzgebirge, in: *Proměny montánní krajiny. Historické sídelní a montánní struktury Krušnohoří*, Loket 2013, s. 195–196. Dále např. Věra Kučová, Památková techniky a průmyslového dědictví jako kulturní krajiny v mezinárodním kontextu, *Zprávy památkové péče* LXXIII, 2013, s. 187–198. Současný stav nominace je následující: po několikaměsíčním jednání saských a českých odborníků s ICOMOS stáhlo saské ministerstvo vnitra po dohodě s Ministerstvem kultury ČR dočasné nominaci. V další fázi by měly být zapracovány připomínky komisářů ICOMOS. Opravená nominační dokumentace pak následně bude předložena Centru světového dědictví v Paříži k novému posouzení v nejbližším možném termínu, tedy asi nejpozději do 1. února 2017.

2 Vyhledávací studie – Michal Urban, *Projekt Montanregion Krušnohoří/Erzgebirge – cesta ke světovému dědictví UNESCO. Tři studie k hornické a kulturní krajině českého Krušnohoří s výchozími body Krupka, Hora Svaté Kateřiny, Jáchymov*, Praha 2011.

3 V rámci výzkumného úkolu DKROV Národního památkového ústavu: Průzkumy a prezentace architektury 19. a 20. stol. (Průzkum, dokumentace a hodnocení industriálního dědictví, Výzkum historické sídelní a montánní struktury Krušnohoří) č. 10H3043100 HI. řešitelka: Nada Goryczková; řešitelé: Tomáš Karel, Ondřej Malina, Alžběta Kratochvílová, Daniela Staňková, Filip Prekop, Josef Večeřa, Viera Večeřová. Dále byly zpracovány studie RNDr. Michalem Urbanem – viz pozn. 2.

4 Tomáš Karel, Krajinové památkové zóny a podmínky památkové ochrany v západním Krušnohoří, *Sborník příspěvků odborného workshopu k problematice zachování, obnově a zpřístupňování důlních děl a hornické krajiny*, Most 2014, s. 71–80.

5 Opatření obecné povahy č. 1/2014 o prohlášení části krajinového celku – území Hornické kulturní krajiny Abertamy – Horní Blatná – Boží Dar za památkovou zónu; Opatření obecné povahy č. 2/2014 o prohlášení části krajinového celku – území Hornické kulturní krajiny Jáchymov za památkovou zónu; Opatření obecné povahy č. 3/2014 o prohlášení části krajinového celku – území Hornické kulturní krajiny Háj – Kovářská – Mědník za památkovou zónu a Opatření obecné povahy č. 4/2014 o prohlášení části krajinového celku – území Hornické kulturní krajiny Krupka za památkovou zónu ze dne 21. 1. 2014. Zveřejněno na: <https://www.mkcr.cz/pamatkovke-zony-265.html>, vyhledáno 6. 10. 2016.

6 Jedním z důsledků je nejednotná odborná terminologie, v současné době spíše vycházející z archeologické praxe.

7 Dosud vydané metodiky NPÚ či ve spolupráci částečně se tématu týkající: Karel Kuča et al., *Krajinové památkové zóny České republiky*, Praha 2015; Karel Kuča – Věra Kučová, *Principy památkového urbanismu*, Praha 2000; Martin Gojda et al., *Archeologický výzkum památek zahradního umění*, Praha 2015; Jan Pešta, *Plošný průzkum lidové architektury a venkovských sídel*, Praha 2014; Jan Pešta et al., *Stavebněhistorický a archeologický průzkum a hodnocení stavebních, technických a uměleckých objektů v památkách zahradního umění*, Praha 2015; Pavel Bulíř –

Ivana Barošová – Adam Baroš, *Evidence a hodnocení vegetačních prvků v památkách zahradního umění*, Praha 2015.

8 Za nemovitě kulturní památky je v České republice prohlášeno pouze něco málo přes 200 objektů, které lze přímo označit za doklady vývoje montánních aktivit, a jen několik desítek objektů či souborů, které jsou nositeli navazujících funkcí. Alžběta Kratochvílová, Prohlásování montánních objektů za kulturní památky, *Sborník příspěvků odborného workshopu k problematice zachování, obnově a zpřístupňování důlních děl a hornické krajiny*, Most 2014, s. 63–70.

9 Tzv. mapy s odborným obsahem: Hřebečná – hornická kulturní krajina a Památková zóna Jáchymov a Abertamy – Horní Blatná – Boží Dar – hornická kulturní krajina. Výsledek vědecko-výzkumného úkolu bude po recenzním řízení dostupný v elektronické formě.

10 Obecně viz Bedřich Bernau, *Čechy. Díl X. Krušné hory a Pohoří*, Praha 1896; Petr Jančárek, *Města českého Krušnohoří v předböhorské době. Příspěvek ke studiu jejich sociální struktury*, Ústí nad Labem 1971; Klaus Kratzsch, *Bergstädte des Erzgebirges, Städtebau und Kunst zur Zeit der Reformation*, Mnichov 1972; Karel Kuča, *Města a městečka v Čechách, na Moravě a ve Slezsku [A–G]*, Praha 1996; Jiří Majer, *Rudné hornictví v Čechách, na Moravě a ve Slezsku*, Praha 2004; Petr Mikšíček – Matěj Spurný – Ondřej Matějka – Susanne Zetsch, *Zmizelá Sudety, Das verschwundene Sudetenland*, Domažlice 2004; Petr Mikšíček, *Znovuobjevené Krušnohoří. Průvodce po živoucích i zaniklých místech centrálního Krušnohoří*, Domažlice 2006; Jiří Bílek – Ladislav Jangl – Jan Urban, *Dějiny hornictví na Chomutovsku*, Chomutov 1976; Zdeňka Binterová, *Zaniklé obce Chomutovska, díly 1–7*, Chomutov 1995–1997; Stanislav Burachovič – Stanislav Wieser, *Proměny společnosti a krajiny v západním Krušnohoří, Proměny sudetské krajiny*, Domažlice 2006, s. 100–115; Tomáš Klír, Osídlení horských oblastí Čech ve středověku a raném novověku. Východiska interdisciplinárního výzkumu, *Archaeologia historica* XXX, 2013, s. 373–391.d.

11 Hauke Kenzler, *Die hoch- und spätmittelalterliche Besiedlung des Erzgebirges. Strategien zur Kolonisation eines landwirtschaftlichen Ungunstraumes*, Bonn 2012, s. 181–188.

12 David Kovařík, Zánik pohraničních sídel v letech 1945–1960, in: Tomáš Karel – Alžběta Kratochvílová (eds.), *Proměny montánní krajiny. Historické sídelní a montánní struktury Krušnohoří*, Loket 2013, s. 54–63.

13 V obecné rovině například výstupy z konferencí Stříbrná Jihlava. Z hlediska metodiky například: Josef Večeřa, Povrchové pozůstatky po těžbě rud a jejich vyhodnocení, in: *Mediaevalia archaeologica VI. Těžba a zpracování drahých kovů. Sídelní a technologické aspekty*, Praha – Brno – Plzeň 2004, s. 145–150; Karel Nováček, *Klasifikace povrchových stop po zaniklé těžbě surovin. Příspěvek k metodice povrchového průzkumu*, 1993. Dostupné z <http://kar.czu.cz/texty/Novacek1993.doc>, vyhledáno 18. 8. 2016. Ke sledovanému území: Ondřej Malina – Tomáš Karel, Hřebečná. Možnosti a východiska studia hornické kulturní krajiny, *Sborník Muzea Karlovarského kraje* XX, 2012, s. 353–361; Ondřej Malina, Neklidný terén. Vy-

brané typy povrchových reliktů v zázemí zpřístupněných důlních děl, *Sborník příspěvků odborného workshopu k problematice zachování, obnově a zpřístupňování důlních děl a hornické krajiny*, Most 2014, s. 43–50; Idem, LiDar a hornická krajina. Terénní památky v novém světle, *Zprávy památkové péče* LXXIV, 2014, s. 124–142.

14 Malina, LiDar... (pozn. 12) a Pešta et al. (pozn. 7).

15 Viz mezinárodní projekt ArchaeoMontan. Středověké hornictví v Sasku a Čechách – viz <http://archaeomontan.eu/de/das-projekto-projektu.html>, vyhledáno 6. 10. 2016. Též Christiane Hemker, ArchaeoMontan 2012–2014, Drei Jahre grenzüberschreitende Forschungen zum mittelalterlichen Bergbau im Erzgebirgsraum. Archäologie – Geschichte – Natur- und Geoinformationswissenschaften – Ausstellung – Tagung – Publikation, in: *ArchaeoMontan 2012–2014*, Dresden 2014, s. 7–34.

16 Viz Josef Večeřa – Viera Večeřová, *Mapování a terénní rekognoskace pozůstatků po hornické činnosti v Krupce a Jáchymově. Etapová zpráva za rok 2013*, Jeseník 2013 (nepublikovaný rukopis); Eadem, *Mapování a terénní rekognoskace pozůstatků po hornické činnosti v Horní Blatné. Etapová zpráva za rok 2014*, Jeseník 2014 (nepublikovaný rukopis); Eadem, *Terénní rekognoskace vybraných lokalit v KPZ Jáchymov (oblast Neklidu) a KPZ Abertamy–Horní Blatná–Boží Dar na základě lidarových snímků. Etapová zpráva za rok 2015*, Jeseník 2015 (nepublikovaný rukopis); Eadem, *Terénní rekognoskace vybraných lokalit v okolí Přebuze. Etapová zpráva za rok 2016*, Jeseník 2016 (nepublikovaný rukopis).

17 Ladislav Jangl, *České horní právo a báňská historie. Metodika báňsko-historického výzkumu*, Praha 2010.

18 K problematice také Petr Uldrych, 25 let problematiky starých důlních děl v praxi a legislativním procesu (1988–2013), in: *Sborník příspěvků odborného workshopu k problematice zachování, obnově a zpřístupňování důlních děl a hornické krajiny*, Most 2014, s. 5–16; Kryštof Derner, Jsou montánní reliktologie archeologickými památkami?, Tamtéž, s. 29–42.

19 Prvním příkladem je štola Kryštof na Hřebečné nebo štola Johannes na Zlatém Kopci. Příkladem druhé kategorie je např. důl Svornost v Jáchymově.

20 Viz příspěvek Ondřeje Maliny na konferenci *České podzemí* v květnu r. 2016 s názvem Mapování hodnot. Východiska a metody stavebně-historického průzkumu v dole Jeroným u Čisté (dosud nepublikováno).

21 Lubomír Zeman – Tomáš Karel, Mlýnské údolí v Jáchymově, in: Karel – Kratochvílová (pozn. 12), s. 180–187.

22 Kuča – Kučová (pozn. 7); Pešta (pozn. 7).

23 Kovařík (pozn. 12).

24 Důvodem může být menší finanční potenciál, případně větší míra konzervatismu. Toto porovnání by jistě také stálo za bližší zkoumání.

25 Alžběta Kratochvílová, Vesnice a její proměny. Hřebečná a Malý Hrzín, in: Karel – Kratochvílová (pozn. 12), s. 124–131.

26 Karel (pozn. 4).

27 Shrnutí současného stavu péče o kulturní krajinu zejména: Karel Kuča et al., *Krajinové památkové zóny České republiky*, Praha 2015, s. 27–29.